

R. P. Zijp

De iconografie van de reformatie in de Nederlanden, een begripsbepaling

Over de iconografie van de reformatie in de Nederlanden bestaat weinig literatuur. Er is wel veel geschreven over de iconografie van het Lutherse Duitsland naar aanleiding van de herdenkingen van de 'Thesenanschlag' van 1517 en van de levensjaren van Luther.¹ Voor de kunst van de 16de eeuw in de Nederlanden bestaat echter vooral de laatste decennia groeiende belangstelling. De exposities van de manifestatie *De eeuw van de beeldenstorm* en de daarbij verschenen onderzoeken zullen verdere interesse zeker stimuleren.

Het begrip 'reformatie' in de geschiedenis en kunstgeschiedenis

Het begrip reformatie is in de algemene geschiedenis, de kunstgeschiedenis en de kerkgeschiedenis op zeer veel manieren geïnterpreteerd. Volgens de historicus Roelink heeft de kerk een permanente behoefte aan vernieuwing of reformatie.² De reformatorische concilies van Pisa (1409), Konstanz (1414-1418) en Bazel (1431-1437), die beoogden een *reformatio in capite* of reformatie van het kerkbestuur te bewerkstelligen, zijn daarvan voorbeelden. De 15de eeuw kende ook een streven naar *reformatio in membris*, dit is zuivering van het godsdienstige leven van geestelijken en leken. De Moderne Devotie, de observantiebeweging in kloosterorden en congregaties en het christelijk humanisme waren uitingen ervan in de Nederlanden. Een van de belangrijkste

figuren van deze beweging was Epo van Haarlem (gestorven 1459), die gereserveerd stond tegenover de heiligen- en relikwieënverering en twijfels uitte over het leerstuk van de transsubstantiatie en over de noodzaak van de biecht. Hij moest zijn denkbeelden onder druk van de inquisitie herroepen. Ook Johannes Pupper van Goch, een tijdgenoot van Epo, moet genoemd worden. Hij bestreed de scholastiek en kende aan de bijbel bijzonder gezag toe. Zijn opvatting van het christendom zou in de 16de eeuw veel opgang maken. Wessel Gansfort (1419-1489), tenslotte, stond sceptisch tegenover de noodzaak van de biecht en was, net als later Maarten Luther, afkerig van aflatpraktijken. Bovendien uitte hij twijfels over de leer der transsubstantiatie en over het bestaan van het vagevuur.³ Wie, zoals Roelink, de permanente veranderingsbehoefte van de geloofsgemeenschap als concept aanvaardt, zal spreken over een algemeen streven van de kerk naar reformatie. Het religieuze vernieuwingsstreven van de 16de eeuw is dan niet meer dan een speciale reformatie. Maar ook als men de term *reformatie* reserveert voor de 16de eeuw, stuit men op verschillende interpretaties ervan. Enno van Gelder heeft ruim veertig jaar geleden de term *revolutionaire reformatie* geïntroduceerd.⁴ Hij doelde daarmee op de vestiging van de gereformeerde kerk in de jaren 1575-1585. In zijn *Erasmus, schilders en rederijkers* uit 1959 benadrukte hij de

verwevenheid van renaissance en reformatie. Later heeft hij deze visie uitgewerkt en gesteld dat de gevolgen van de renaissance voor de godsdienstige ontwikkeling verstrekkender geweest zijn dan de door Luther geïnspireerde beweging. Hij omschreef de renaissance als de *grote reformatie*. De door Luther en andere reformatoren geïnitieerde vernieuwingen in het geloofsleven en de kerkelijke organisatie vormden voor hem de *kleine reformatie*. Op dit onderscheid wordt hier niet ingegaan, ofschoon de verwevenheid van renaissance en reformatie ermee aan de orde gesteld wordt.⁵

G. H. Williams introduceerde de term *radicale reformatie*.⁶ Hij bedoelde daarmee die groepen gelovigen, zoals de dopers, die braken met het traditionele kerkbegrip. Zij waren niet zozeer uit op hervorming van de kerk als instituut, als wel op reformatie van het geestelijk leven en hadden daarbij vaak een apostolisch gemeente-ideaal voor ogen. Andere auteurs hebben deze groepen later omschreven als de *linker vleugel van de reformatie*.⁷

Een ander concept is het begrip *katholieke hervorming*, dat wordt gebruikt als benaming voor het innerlijke vernieuwingsstreven van de katholieke kerk.⁸ Deze *katholieke hervorming* dient onderscheiden te worden van de *contrareformatie* als het door het Concilie van Trente ingeleide religieuze vernieuwingsprogramma, waarin de kunst een belangrijke rol kreeg toebedeeld.⁹ Het begrip reformatie is dus in de algemene geschiedenis niet eenduidig. Maar ook in de kunstgeschiedenis wordt het verschillend opgevat. Christian Tümpel schreef enkele jaren geleden een belangwekkende inleiding *Die Reformation und die Kunst der Niederlande*.¹⁰ Hij gebruikte voor de ontwikkeling in de Nederlanden de terminologie *reformatorische begrippen en ideeën, reformatorische kerk*, maar tevens *protestantse kerk* en *protestantse kunst*. Ook Barbara Haeger hanteerde in verschillende artikelen het begrip *protestants* om de nieuwe religieuze denkbeelden van de 16de eeuw aan te duiden.¹¹ De term *protestants* gaat terug op de Rijksdag van Spiers in 1529 en het besluit dat daar genomen werd om de bepalingen

tegen de evangelische beweging van de Rijksdag van Worms (1521) weer van kracht te maken. Daartegen dienden vijf evangelische vorsten en veertien steden een bezwaarschrift in. *Protestant* is daarna de verzamelnaam geworden voor de kerken die uit het 16de-eeuwse schisma zijn voortgekomen. De term is in deze betekenis minder geschikt voor de Nederlandse geschiedenis van de 16de eeuw en meer geëigend ter aanduiding van ontwikkelingen na 1600.

K. G. Boon sprak in een bijdrage uit 1982 over de Hervorming en behandelde onder die noemer grafiek uit de eerste helft van de 16de eeuw.¹² Later gaf hij een chronologische indeling van de religieuze vernieuwing van de 16de eeuw en gebruikte hij de benaming *pré-réforme* voor de ontwikkelingsgang tot ca. 1550.¹³ Zo wordt gesuggereerd dat de reformatie zich in de tweede helft van de eeuw afspeelde.

Het gebruik van termen als *reformatie, pre-reformatie, reformatorisch* of *protestants* vraagt steeds om toelichting wat er precies mee bedoeld wordt.¹⁴ Van de genoemde auteurs gaf Boon daartoe een aanzet. Hij merkte op dat, anders dan in Duitsland, in de Nederlanden tot in de tweede helft van de 16de eeuw geloofsbelijdenissen ontbraken en dat er sprake was van een grote, niet scherp afgebakende diversiteit in religieuze opvattingen¹⁵. Om de religieuze nieuwgezinden in te delen naar groepen of een artistiek produkt met hun opvattingen in verband te brengen, kan men volgens hem het beste hun standpunt ten aanzien van betwiste opvattingen als uitgangspunt nemen, b.v. over de predestinatie, de eucharistie, de doop of de dogmatiek. Maar ook dan moet men mijns inziens beseffen dat de denkbeelden van de z.g. sacramentariërs inzake het avondmaal, van de anabaptisten over de kinder- of volwassenendoop, van de calvinisten over de predestinatie of van de spiritualisten over dogma's in de 16de eeuw aan verandering onderhevig waren. Hun denkbeelden vonden bovendien in deze periode van vaak snelle verandering niet steeds in dezelfde mate weerklank.

De 'reformatie' en de kerkgeschiedenis

Het is interessant om na te gaan hoe kerkhistorici de religieuze vernieuwingen van de 16de eeuw gezien hebben. De confessionele gebondenheid en de universitaire organisatie van deze tak van wetenschapsbeoefening zijn immers voortgesproten uit het 16de-eeuwse kerkschisma. Allereerst kan opgemerkt worden dat de kerkgeschiedenis vergeleken met de algemene geschiedenis eigengeaarde problemen kent. Voor een christen is de geschiedenis de verwerkelijking van een Goddelijk heilsplan. Voor een theoloog is de kerkgeschiedenis de geschiedenis van de evangelieverkondiging.

Gerhard Ebeling, een vooraanstaand theoreticus van de kerkgeschiedenis, stelde dat de katholieke kerkgeschiedenis door de identificering van de ware kerk met het mystieke lichaam van Christus enerzijds en door de identificering met de empirisch-katholieke kerkstructuur anderzijds eigenlijk geschiedenis van de voortzetting der menswording van Christus is.¹⁶ Door deze identificaties ontstaat dan de vraag naar mogelijkheid en onmogelijkheid van historische verandering. Ketterij en schisma vallen, daar zij buiten de grens van de rooms-katholieke kerk hebben plaatsgevonden, eigenlijk buiten het onderzoeksgebied van de katholieke kerkgeschiedenis. Wat binnen de kerkgeschiedenis valt, is echter eens en voor al met zichzelf identiek. De kerkgeschiedenis kan zo nauwelijks anders functioneren dan als stichtelijkheid of als apologie. Men kan zich afvragen of deze opvatting van Ebeling door katholieke kerkhistorici gedeeld wordt. Het kost echter geen moeite om vast te stellen dat het apologetisch karakter, gepaard aan een polemische aard, niet vreemd geweest is aan de katholieke geschiedschrijving van de kerk in de 16de eeuw. Maar ook de confessie-gebondenheid van de protestantse kerkgeschiedenis kende haar problemen. Lange tijd hebben de protestantse kerkhistorici in de 16de-eeuwse religieuze vernieuwingsbeweging voorafschaduwingen gezien van de geloofsopvattingen van hun eigen confessie. Wanneer hun kerkgenootschap zich in een fase van crisis of

achteruitgang bevond, grepen zij terug naar het verleden en beschouwden dit als bron voor een nieuw kerkelijk elan.¹⁷

Het finalisme van de protestantse kerkgeschiedenis heeft bijgedragen aan de beeldvorming van de reformatie in Nederland als een opeenvolging van lutheranisme, anabaptisme en calvinisme als min of meer duidelijk van elkaar en van het katholicisme te scheiden stromingen. Vanzelfsprekend werd deze nog grove driedeling nader ingevuld. Zo onderscheidt men binnen het anabaptisme melchiorieten als aanhangers van Melchior Hofmann, munstersen die Jan Matthijs en Jan van Leiden volgden, joristen die David Joris als leidsman erkenden en mennisten als volgelingen van Menno Simons.¹⁸ Overgangen tussen de ene en de andere groep waren geen uitzondering, terwijl ook de denkbeelden van de leiders aan ontwikkeling onderhevig waren. Een voorbeeld is David Joris, die aanvankelijk onder invloed stond van Luther, maar later toetrad tot de dopers en bij hen tot bisschop gewijd werd. Na 1535 was Joris in de Nederlanden en in het Duitse enkele jaren de belangrijkste leider in de doperse beweging. Geleidelijk ontwikkelde hij zich daarna als spiritualistisch denker.¹⁹

Het 'nieuwe' beeld van de reformatie

De toenemende verfijning in de driedeling lutheranisme, anabaptisme en calvinisme, die in de laatste halve eeuw door historici, kerkhistorici en historisch-sociologen is aangebracht, en het door katholieke kerkhistorici bezorgde beeld van een zich ook vóór Trente vernieuwende katholieke kerk hebben bijgedragen tot een nieuw beeld van het godsdienstige vernieuwingsstreven van de 16de eeuw. Het belangrijkste aspect daarvan is, dat de verdeling in katholiek en reformatorisch voor zover het de eerste helft van de eeuw betreft, aan kritiek bloot staat.²⁰ De gevolgen die dit heeft voor het onderzoek naar de iconografie van de reformatie zullen hieronder aan de orde komen. Allereerst leert dit nieuwe beeld dat de massa der gelovigen in de 16de eeuws vooral traditioneel was, zich conformeerde aan de kerkelijke opvattingen en plaatselijke religieuze

gebruiken. De intellectuele en religieuze horizon van deze gelovigen strekte zich veelal niet verder uit dan het collectief van de eigen woonplaats of streek. In het Noorden van de Republiek werd deze groep omstreeks 1570–1590 a-religieus of onkerkelijk en na enkele decennia zou zij door het ontbreken van katholieke sociale-culturele instituties overgaan tot de gereformeerde kerk.²¹ Daarnaast groeide in de 16de eeuw het aantal gelovigen van wie de horizon breder werd. Onderwijs, boekdrukkunst en handelsverkeer bevorderden dit. Deze gelovigen met een soms humanistische oriëntatie werden de dragers van de vernieuwingsdenkbeelden van de eerste helft van de eeuw. Zij gingen zelf of in groepjes de bijbel en theologische verhandelingen lezen en bestuderen. Soms traden voor hen rondreizende predikers op, zoals Gillis – voormalig pastoor van Melsen – die in 1525 bij Antwerpen een hagepreek hield. Op basis van hun studie van de bijbel bekritiseerden deze gelovigen in de kerk heersende opvattingen die zij onverenigbaar achtten met de bijbel. Vooral die leerstellingen en praktijken, die door de kerk ingeschoven waren tussen de gelovige en God, zoals de aflaat en het vagevuur, werden aangevochten. Heiligen- en beeldenverering, de positie van de clerus, opvattingen over doop en eucharistie, kerkelijke geboden zoals de paasplicht, het onderhouden van de vasten en de viering van heiligendagen kwamen eveneens bij hen aan kritiek bloot te staan. Voor de nieuw-gezinden werd de kerk steeds minder middelaar in het geloof. Hun nieuwe aandachtspunt werden de bijbel en de verkondiging²², de centrale figuur van Christus en mede beïnvloed vanuit het humanistisch gedachtegoed: de tolerantie in geloofszaken²³. Binnen deze groep waren er velen, die met hun kritiek vernieuwingen binnen de kerk wilden bewerkstelligen. Anderen, met name de chiliasten, beschouwden de kerk als een gecorrumpeerd instituut en de paus als de antichrist, wiens rijk het einde van de wereld voorspelde. Zij vormden eigen apostolische gemeenten met een in het algemeen losse onderlinge organisatie, maar een sterke band met hun

leiders, die het einde der tijden profeteerden. Een derde groep achtte de kerkelijke hiërarchie, de sacramenten en processies niet van wezenlijk nut voor het geloof. Zij gaven de voorkeur aan een persoonlijke en individuele geloofsbeleving. Dit herkent men onder meer bij de spiritualisten.

Bestuurlijke en juridische verdeeldheid geven speelruimte aan heterodoxie in de voorstellingswereld

In het begin van de 16de eeuw hadden de Nederlanden betrekkelijk weinig gemeen. Een deel ervan behoorde tot het Bourgondische patrimonium, dat door de Habsburger Karel v werd uitgebreid. De overgang van het Sticht in 1528 en van Gelre in 1543 vormen daarvan de cruciale data. Bij de Pragmatieke Sanctie van 1549 werd Karels heerschappij in alle Nederlandse gewesten erfelijk verklaard. De Habsburgse politiek werd gekenmerkt door een centralisatiestreven, maar desondanks ontstond in de Nederlanden geen werkelijke eenheid. Lokaal, regionaal en gewestelijk loyalisme bleven overheersen en bestuurlijke hervormingspogingen kwamen steeds opnieuw in botsing met een beroep op de oude privileges. Filips II heeft net als zijn vader de eenwording der Nederlanden willen bevorderen. In kerkelijk opzicht gebeurde dit door de bisschoppelijke herindeling van 1559. De maatregel vond echter zoveel weerstand dat verschillende bisschoppen eerst na militaire interventie van Alva en Parma hun zetel konden bezetten. Zoals voor zovele gebieden geldt vormden de Nederlanden ook in juridisch opzicht geen eenheid. Vooral in het gewoonterecht bestonden veel verschillen. Dit en het gewestelijke particularisme bemoeilijkten de kettervervolgingen, die zowel het godsdienstig doel van verdediging der kerk als het politieke doel van de eenwording moesten dienen. De verbondenheid van bestuur en kerk in deze periode blijkt ondertussen hieruit dat de religieuze nieuwgezinden door kerkelijke rechters vervolgd werden om dan door wereldlijke rechters wegens majesteitsschennis veroordeeld te worden. Het eenheidsstreven van de centrale regering

in Brussel kwam eerst werkelijk in gevaar door de gebeurtenissen van 1566 en door het succes van de Opstand na 1572. De afloop was een deling tussen Noord en Zuid, die tot het begin van de 19de eeuw zou blijven bestaan. Het Zuiden werd na 1578 gerekatholiseerd. De reformatorisch-gezinden weken uit naar de Republiek. Daar had de gereformeerde kerk een krachtige stem, die overigens getemperd werd doordat de gereformeerden niet meer dan een klein gedeelte van de bevolking vormden. De boven aangestipte bestuurlijke en juridische verdeeldheid gaf aan de religieuze nieuwgezinden van de 16de eeuw een speelruimte die per plaats of per regio verschilde. Het door de centrale overheid geïnitieerde vervolgingsbeleid inzake ketterij werd immers niet overal of niet overal in dezelfde mate toegepast.²⁴ Deze speelruimte bestond niet alleen voor de godsdienstige beleving in samenkomsten, maar ook voor andere uitingsvormen zoals het uitgeven, verspreiden of bezitten van boeken of pamfletten, het zingen van liedjes en het optreden van rederijkerstoneelgezelschappen. De mogelijkheid tot het maken of bezitten van afbeeldingen, die afweken van het gebruikelijke, verschilde eveneens per periode en per plaats.²⁵ Dit betekent dat het onderzoek naar de iconografie van de reformatie in de Nederlanden rekening zal houden met de plaatselijke of regionale omstandigheden, waarbinnen voorstellingen tot stand kwamen. In het algemeen kan men stellen dat de 16de eeuw in vergelijking tot de periode daarvoor slechts een geringe mate van ontvankelijkheid van de kerkelijke hiërarchie en de centrale overheid voor kritiek en vernieuwingen kende. De heterodoxen werden geconfronteerd met een geleidelijk aan niets ontziend vervolgingsbeleid. Aanvankelijk was dat gericht op het tegengaan van de verspreiding van de nieuwe denkbeelden. Boeken werden in beslag genomen en vanaf 1520 vonden openbare boekverbrandingen plaats. Boeken werden gecensureerd en in 1546 werd door Leuvense theologen een index opgesteld. Drukkers en boekverkopers liepen gevaar. Spoedig vielen

er slachtoffers zoals Hendrik Vos en Johannes van Esschen, augustijnner monniken uit Antwerpen die in 1523 in Brussel als ketter verbrand werden, of Clara 't Roen en Wendelmoet Claesdochter, die in 1524 en 1527 tot de eerste geëxecuteerde vrouwen hebben behoord.²⁶ Aanvankelijk werd niet altijd de doodstraf geëist. Er waren lichtere vonnissen zoals verbanning of tepronkstelling op het schavot, in sommige gevallen met een portret van Luther om de nek van de veroordeelde. Nederlandse Luther-portretten uit deze periode zijn onbekend en men neemt daarom aan dat het Duitse prenten geweest zijn. Het vervolgingsbeleid heeft zich in de eerste helft van de eeuw nauwelijks uitgestrekt tot voorstellingen. In 1533 heeft Karel v in de IJsselsteden Kampen, Deventer en Zwolle plakaten uitgevaardigd tegen ketterse bijeenkomsten en spotliedjes op de kerk en de geestelijkheid, tegen het bezitten of lezen van verboden boeken, en ook van prenten. Van processen tegen afbeeldingen horen wij echter nauwelijks. Het proces dat in 1534 in Amsterdam gevoerd werd tegen de schilder Peter Rippensz, die op de huisdeur van een mandenmaker een voorstelling geschilderd had met monniken als duivels is daarop een uitzondering.²⁷ De processtukken wekken de indruk dat gevonnist werd niet alleen op grond van het anticlericale karakter van het schilderij, maar vooral vanwege de onrust die het in de stad had opgeroepen. In deze jaren hebben uit het buitenland afkomstige religieuze prenten vrij gecirculeerd. De handelscontacten maakten de verspreiding ervan mogelijk. Dergelijke prenten hebben hier werkzame graveurs en schilders beïnvloed.²⁸ Dat neemt niet weg dat de eerste helft van de 16de eeuw een in vergelijking met het Duitse Rijk geringe produktie van heterodoxe drukgrafiek laat zien. Binnen deze produktie valt een Leidse houtsnede met Het schip van Sint Reijn uut uit ca. 1525-1530 op.²⁹ Mede door de talrijke opschriften lijkt de prent te stammen uit de rederijkerssfeer. In moraliserende zin bespot zij de dronkenschap, maar tevens bedevaarten, de verkoop door de kerk van votiefgeschenken en mogelijk de handel in aflaten. Ook de serie met de geschiedenis van de Verloren

Afb. 1. De hereniging. Laatste van een serie van zes houtsneden door Cornelis Anthonisz met de Allegorie van de Verloren Zoon, ca. 1540 (Rijksprentenkabinet, Amsterdam). Men kijkt rechts in een kerkinterieur, dat met het woord 'Ecclesia' voorgesteld wordt als de Kerk. Op het altaar bevindt zich een kruisigingsvoorstelling. Doop en avondmaal worden bediend, waarbij de knielende gelovigen de wijn drinken. In de eucharistie is dit voorbehouden aan de priester. De Lutherse opvatting staat de gelovige wel toe de wijn te drinken.

Zoon door Cornelis Anthonisz, uit ca. 1540 geeft blijk van heterodoxie.³⁰ Een van de houtsneden toont een kerkinterieur zonder beelden, waarbinnen de Lutherse sacramenten doop en avondmaal bediend worden (afb. 1). Enkele tekeningen van Jan Swart van Groningen, vermoedelijk ontwerpen voor glasruitjes, kunnen eveneens als heterodox gelden.³¹ Naast afkeer van de kerkelijke hiërarchie, zoals in twee tekeningen met de brede en smalle weg waar de hoge clerus op de brede weg van het verderf loopt, toont zijn werk spot op het kloosterwezen, zoals in een tekening met een monnik als de onwaardige bruiloftsgast en in een andere met nonnen als de dwaze maagden. Weer een andere tekening toont hoe een knielende gelovige uit

de miskelk drinkt; dit illustreert de Lutherse avondmaalsopvatting. Een verklaring voor het geringe aantal heterodoxe voorstellingen in de eerste helft van de 16de eeuw blijft moeilijk te geven. Misschien heeft het kleine aantal bladen te maken met geringe belangstelling voor dergelijke prenten buiten de humanistisch georiënteerde elite. Wellicht ligt in het ontwikkelingspeil van de grafische nijverheid een verklaring. Vast staat wel dat er behalve in de productie en distributie van prenten vele andere communicatiemogelijkheden waren voor de religieuze nieuw-gezinden zoals liedjes, het toneel, onderlinge samenkomsten en boeken. De laatste werden soms geïllustreerd uitgegeven, zoals blijkt uit de nieuwe bijbeledities en uit het werk van David Joris en andere spritualisten.³²

Omstreeks het midden van de eeuw is de centrale overheid krachtiger gaan optreden tegen de vrijheid van godsdienstige meningsuiting ook waar het voorstellingen betreft. Het Eeuwig Edict van 1550 bond het drukken van afbeeldingen naast het uitgeven van liederen, boeken en almanakken aan een octrooi. De boekhandelaren en kramers zouden hierop geïnspecteerd worden. Eerst twintig jaar later verbood de index enkele met name genoemde voorstellingen zoals Christus als de Goede Herder, de Verloren Zoon met een monnik daarbij, een Figuur van de Hypocryt, een Figuur van de Fonteyn des Levens, en twee bij Jacob Jansse in Brugge verschenen gravures met de Tien Geboden en de Wonderbare Spijziging.³³ Geen van deze voorstellingen is met zekerheid in prentcollecties te identificeren. Uitzondering vormt wellicht de Figuur van de Fonteyn des Levens, ofschoon de argumenten om deze in verband te brengen met het in 1570 op Alva's index geplaatste boekje 'Die Fonteyne des Leuens' op voorhand niet sterk zijn.³⁴ De voorstelling van Christus als de Goede Herder betreft misschien een van de prenten met Christus als herder voor de schaapskooi, waar katholieke clerici trachten binnen te dringen.³⁵ Een prent met de Tien Geboden kan aanstootgevend geweest zijn in het geval dat de Geboden in de Lutherse variant stonden vermeld.

Afb. 2, 3, 4 en 5. Anonieme gravure met de voorstelling van de Babylonische Hoer uit het bijbelboek Openbaringen, Nederlands, ca. 1570 (Staatliche Museen zu Berlin, DDR). Klapt men de prent boven open dan verschijnt de paus, voor wie de wereld en kerk knielen (afb. 3). Klapt

Het is duidelijk dat vooral het ketterijbeleid tegen personen averechts gewerkt heeft. Het resulteerde bij de dopers in een theologie van het martelaarschap en een 'imitatio christi' tot in de dood. De martelaarsspiegels zijn hier de getuigen van. De vervolgingen leidden eveneens tot de vestiging van vluchtelingengemeenten in het buitenland, waarbinnen alle gelegenheid bestond om een nieuwe theologie en kerkorganisatie vorm te geven, die aan de hervorming in Duitsland en Zwitserland verwant waren. Men kan voor de vernieuwingsbeweging van de eerste helft van de eeuw stellen dat zij een 'eenheid' vormde in wat afgebroken werd, nl. de traditionele orthodoxie. Zij vormde een 'veelheid' in wat opgebouwd werd. Na 1550 ontstond in de vluchtelingengemeenten de mogelijkheid die 'veelheid' te bundelen in leerstellingen. Catechismi, geloofsbelijdenissen en een synodale kerkorganisatie waren het resultaat. In de jaren na 1560 werden de vernieuwingen naar de Nederlanden overgeplant. Dan stijgt ook de productie van heterodoxe grafiek. De

men de prent onder open dan verschijnt de onderste helft van het zevenkoppige dier uit Openbaringen, waarop de Babylonische hoer zit (afb. 4). Geheel opengeklapt toont de gravure de paus op de 'Verburgen Scat Der Waerhey' (afb. 5).

vluchtelingengemeenten hadden met dit alles een grotere invloed dan het Genève van Calvijn.

Voorbeelden van heterodoxe voorstellingen

De beeldenstorm van 1566 heeft als geen andere gebeurtenis in de eeuw gedwongen tot partijkeuze voor of tegen het oude geloof, voor of tegen de nieuwe opvattingen. Het is opvallend dat satirische en leerstellige religieuze prenten vooral in de jaren na 1566 in de Nederlanden verschenen.³⁶ Soms betrof het anonieme uitgaven. Later en bij gunstiger omstandigheden werden de prenten voorzien van de naam van de maker of uitgever. Een voorbeeld van zo'n uitgave zijn twee uitvouwbare gravures, die ca. 1570 te dateren zijn.³⁷ De eerste toont de Babylonische hoer zittend op het zevenkoppig monster uit de Apokalyps. Wereldlijke en geestelijke vorsten knielen voor haar (afb. 2). Klapt men de prent aan de bovenzijde open, dan verandert de hoer in de paus (afb. 3). Vouwde men de onderzijde open dan blijkt de hoer te zitten

op een kist met het tweekolpige opschrift *Verbvrigen Scat Der Waerheyt* (afb. 4). Geheel geopend toont de prent de paus, die 'op' de waarheid zit (afb. 5). De tweede prent toont een wolf in de kleding van een geestelijke. Aan zijn voeten liggen door hem gedode of verzwolgen gelovigen (afb. 6). Het opklappen van de prent aan de bovenzijde toont een monnik met een zgn. oorblazer (afb. 7), aan de onderzijde geopend zittende opens duivels met een bedevaartstaf, een aflaat en liturgisch gerei aan de voeten van de geestelijke/wolf (afb. 8). Ook deze prent kan men op een vierde manier bekijken (afb. 9).

Vaak bevatte dergelijke grafiek ook politieke elementen, zoals in een prentje dat Alva afbeeldt terwijl hij vrijt met de Babylonische hoer³⁸ of Alva weergeeft op zijn troon met voor hem de geknielde gewesten en achter hem een duivel, die Alva en Granvelle kroont.³⁹ Van laatstgenoemde prent bestaan verschillende varianten en het motief heeft tot in de 17de eeuw als voorbeeld gediend voor geschilderde versies.

Dergelijke grafiek zal een bijdrage geleverd hebben aan het proces van uitkristalliseren van denkbeelden en geloofsopvattingen. Toch moet men beseffen dat in de decennia na 1566 een grote plasticiteit in de geloofsopvattingen bleef bestaan.⁴⁰ Dit geldt voor de gematigde gereformeerden in het Noorden, maar ook voor het militante calvinisme, dat in de jaren zeventig vooral in Vlaanderen vaste voet kreeg. Die plasticiteit ging echter afnemen in de katholieke delen van de Nederlanden. Hier kreeg mede door de militaire interventie van Alva en Parma de Contra-Reformatie gestalte.

Wie de religieuze vernieuwing van de 16de eeuw in trefwoorden beschrijft, gebruikt termen als oriëntatie op de bijbel en het evangelie, individualisering en daarmee subjectivering van het geloofsleven, dematerialisering van het geloof. En daarnaast: chiliastie, receptief vermogen, nieuwe theologische opvattingen en een nieuw kerkbegrip. Dergelijke trefwoorden geven slechts in beperkte mate houvast voor

Afb. 6, 7, 8 en 9. Anonieme gravure met een geestelijke in gedaante van een wolf, Nederlands, ca. 1570 (Staatliche Museen zu Berlin, DDR). Klapt men de prent boven open, dan verschijnt de kop van een monnik met een duiveltje als oorblazer (afb. 7). Opent men de prent

onderzoek naar de voorstellingswereld. De oriëntatie op de bijbel en de verkondiging kan men in verband brengen met voorstellingen waarin prediking en verzamelde gelovigen centraal staan.⁴¹ Voorstellingen met de 'Preek van Johannes de Doper' zijn in verband gebracht met de hagepreken. Zeker suggereren zij dat voor de prediking niet het gewijde katholieke kerkgebouw alleen geschikt was, maar dat de verkondiging ook elders kon plaatsvinden.

De predikings-iconografie bleef aanvankelijk ook in het katholieke Zuiden populair. Een altaarstuk dat Ambrosius Francken in 1588 vervaardigde voor de O.L. Vrouwekerk in Antwerpen is daarvan een voorbeeld: het toont de predikende Eligius met als toehoorders de leden van het smedengilde, de opdrachtgevers van het schilderij. Er is gesuggereerd dat de keuze van dit thema bevorderd werd door leden van het gilde, die van de 'contrarie religie' waren, dus reformatorische sympathieën hadden.⁴² Oriëntatie op de bijbel en dan ook de

verkondiging herkent men eveneens in de geïllustreerde bijbeledities, die in de eerste helft van de eeuw verschenen. Het is veelbetekenend dat de eerste gereformeerde bijbels zonder illustraties verschenen. Hier is sprake van een streven naar dematerialisering van het geloof, dat men ook herkent in de afkeer van beelden.

Individualisering en subjectivering van het geloofsleven komen het duidelijkst tot uiting bij de spiritualisten. Het is juist deze groep geweest, die de betekenis onderkende van voorstellingen bij het verspreiden van denkbelden. David Joris liet in zijn werken illustraties opnemen.⁴³ De boeken van Hendrik Niclaes zijn voorzien van allegorische prenten, die ook los verspreid werden (afb. 10). Hendrik Jansen van Barrefelt zag in bijbelprenten een middel tot meditatie. Hij verzorgde het commentaar bij bijbelprenten door Pieter van der Borch.⁴⁴ Het chiliesme is ongetwijfeld sterk geweest bij deze spiritualisten en bij de dopers. Afbeeldingen van de paus als de Babylonische Hoer der

8

komende eindtijd treft men juist bij deze groepen niet aan. Veeleer blijven deze afbeeldingen een vast onderdeel van de antikatholieke satire van de calvinisten. De nieuwe theologische opvattingen, tenslotte, vindt men terug in vele prenten, b.v. in afbeeldingen die de katholieke sacramenten afwijzen en daarvoor doop en avondmaal in de plaats stellen (afb. 11).⁴⁵

Periodisering van de iconografie van de reformatie

Het ligt niet langer voor de hand het begrip *reformatie* te reserveren voor de kerken die uit het 16de-eeuwse schisma zijn voortgekomen. De term *reformatie* te beperken tot het gedachtengoed dat door de katholieke kerk in de 16de eeuw als ketters afgewezen werd, biedt eveneens problemen omdat ook toen verschuivingen optraden in de denkbeelden over ketterij. Onderzoek naar de iconografie van de reformatie moet daarom de gehele religieuze iconografie omvatten. Direct komt dan de periodisering

9

in gedachte, die door Ernst Ullmann is opgesteld voor de *Kunst der Reformationszeit* in Duitsland.⁴⁶ Ullmann stelt dat in de Duitse kunst al vóór Luther reformatorische tendensen waarneembaar zijn. Met Luthers optreden in 1517 brak een tweede periode aan, waarin de grafiek een belangrijk middel was tot het uitdragen van de katholieke en lutherse posities. In deze periode vormden beeldenstormen de cruciale uitingen ten opzichte van de functie van de kunst in de religie. In een derde fase ontstond een reformatorische kunst in engere zin, waarbij de geloofspunten van de Lutherse reformatie in dogmatische voorstellingen zoals de *Zondeval en Verlossing* benadrukt werden.⁴⁷ Bij de decoratie van kerken werd deze vaak aan prenten en boekillustraties ontleende religieuze iconografie toegepast. Plant men deze periodisering over naar de Nederlanden dan gelden de jaren tot 1566 als eerste periode. Na 1566 volgt de tweede fase met ook hier beeldenstormen en kerkuiveringen en een toenemende productie

van satirische en leerstellige grafiek. De derde periode vangt dan aan met het doorvoeren van de contra-reformatie en de rekatholisering in het Zuiden en met de consolidering van het calvinisme in het Noorden. Het begin valt omstreeks 1580. Bij de verschuiving van Ullmanns periodisering naar de Nederlanden treden vanzelfsprekend veranderingen op. In de eerste periode werden de modaliteiten van de 15de-eeuwse kerk geleidelijk uitgebouwd tot een karakteristieke religieuze pluriformiteit, waarop de reformatie uit het buitenland invloed uitoefende, maar waarbinnen ook de denkbeelden van humanisme en renaissance gestalte kregen. De artistieke produktie van deze periode geeft hier blijk van, zoals de expositie *Kunst voor de beeldenstorm* illustreerde. De iconografie van deze periode zou nader onderzocht kunnen worden, waarbij Boons suggesties over de relatie van voorstelling en leerstellige elementen een leidraad kunnen vormen. In dit onderzoek zal niet alleen de verandering in thema's van de religieuze iconografie betrokken moeten worden maar ook de veranderende functie van voorstellingen en de betekenis die men aan voorstellingen hechtte. Voor die wijziging in functie is het terrein der bijbelillustratie in de 16de eeuw een voorbeeld. Een korte aanduiding moet volstaan: de bijbel-edities van Liesveldt en Vorsterman uit de eerste helft van de eeuw hadden didactische illustraties, zoals in de Duitse Luther-bijbels. In de op de Vulgata gebaseerde bijbel-edities namen de illustraties steeds meer een aan de tekst ondergeschikte functie in. In de bijbels, die omstreeks en na 1560 in Emden verschenen zijn, is de illustratie weggelaten. Dit werd door de gelovigen als een leemte ervaren. De uitgave van losse bijbelillustraties en van prentbijbels zou in de 17de eeuw voorzien in hun behoefte. De toevoeging van geografische kaarten aan bijbels en van de z.g. wetenschappelijke prenten ging overigens tegemoetkomen aan een meer rationalistische religieuze behoefte.⁴⁸ Ook de aan het eind van deze periode opkomende satirische en propagandistische grafiek is een voorbeeld van de zich wijzigende functie van de kunst. Niet langer was de voorstelling het doel van

de kunstenaar, maar het effect dat daarmee bewerkt kon worden.

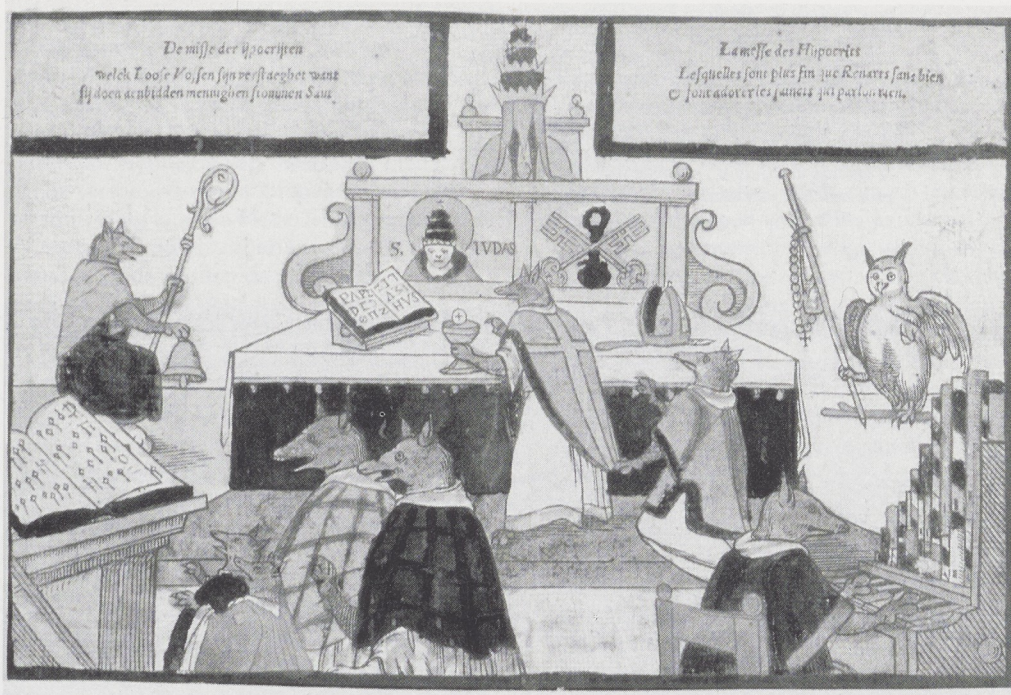
De tweede periode van 1566 tot ca. 1580 kende de plotselinge uitbarsting van de beeldenstorm en het begin van de kerkzuivering door de gereformeerden in de opstandige gebieden. Beide zijn op te vatten als rigoureuze positiebepaling inzake de betekenis en functie van religieuze kunst. De beeldenstormers verwachtten van de kerkelijke kunst geen didactische functie en hechtten aan deze kunst geen godsdienstige betekenis. Veeleer beschouwden zij de kerkelijke kunst als symbool van de rooms-katholieke kerk en de zuivering van de kerken als symbool van hun hervorming. Bij de zuivering hadden de gereformeerden niet of nauwelijks een iconografisch programma voor ogen, ofschoon duidelijk is dat in hun optiek voorstellingen van God, Christus of de Heilige Geest onduldbaar waren.

Afbeeldingen van heiligen volgden op de tweede plaats. Overigens had de kerkzuivering vaak een zo traag verloop, dat nog omstreeks 1640 kerkeraden klaagden over heiligenbeelden in de kerken. De artistieke produktie en met name de grafiek en de medailleurskunst kregen in deze tweede fase meer en meer een functie als middel tot propaganda. Op dit terrein stond niet langer de artistieke prestatie centraal, maar het doel dat de artistieke prestatie moest dienen.

De derde periode na 1580 toont de iconografische programma's van de contra-reformatie in katholieke gebieden, zoals het Zuiden, maar ook in b.v. Groningen. In Holland en Zeeland is de kerk vrijwel weggevallen als opdrachtgever en traden burgerlijke opdrachtgevers en de kunstmarkt daarvoor in de plaats. De invloed van de reformatie op de iconografie moet men dan niet alleen zoeken in het wegvallen van de kerkelijke kunst. Juist de voor de burgerij bestemde bijbelse historieschilderkunst stond aan het begin van een grote bloeiperiode. Dit strookte met Calvijns standpunt: schilderijen met bijbelse personen achtte de reformator in religieus opzicht nutteloos, maar hij erkende de *oblectatio*, de vreugde om deze te bekijken.⁴⁹ De invloed van de reformatie op de beeldende kunst vindt men dan ook in het zgn. bijbelse

Afb. 11. De misse der ypocryten, anonieme houtsnede, ca. 1565 (Rijksprentenkabinet, Amsterdam). Deze grove houtsnede bespot de mis en de geestelijken, die als wolven zijn voorgesteld. De paus is op het altaar

weergegeven als Sint Judas. Zijn geldzucht wordt gesymboliseerd door de beurs bij de sleutels van Petrus.

portrait historié, waarbij de calvinisten en anderen zich als Gods nieuwe uitverkorenen lieten afbeelden als leden van het Joodse volk. Die invloed ziet men bovendien in de populariteit van specifieke thema's zoals de Tien Geboden of de Doop van de kamerling.⁵⁰ Die invloed wordt tenslotte gevonden in de moraliserende kunst van emblemata, vanitas-voorstellingen e.d. Op dit terrein van de iconografie hebben de uit het humanisme voortgekomen moraalfilosofie van het christelijk stoïcisme en de moraaltheologie van het calvinisme beide hun effect gehad. Tenslotte moet nog de vraag beantwoord worden hoever de invloed van de reformatie op de voorstellingswereld zich in de tijd heeft uitgestrekt. Voor wie de Hamburgse tentoonstelling *Luther und die Folgen für die Kunst* gezien heeft, is deze vraag voor de hand liggend. Deze expositie behandelde immers niet alleen het tijdperk van de reformatie, maar trok lijnen zelfs naar de hedendaagse kunst. Ook anderen hebben zich op dit terrein begeven, zoals Hans Jaffé in een korte, maar daarom niet minder

belangwekkende bijdrage *Reformatisches in der Kunst der 'Stijl'* uit 1983.⁵¹

Een dergelijke 'oprekking' van de invloed van de reformatie als religieuze vernieuwingsbeweging is moeilijk te verdedigen. Eerder moet men een grens leggen in het begin van de 17de eeuw. Met de Synode van Dordrecht (1618–1619) werd een tijdperk van vernieuwing afgesloten en werd de geloofskern van de gereformeerde religie meer definitief omschreven dan in de 16de eeuw gebeurde. Zo'n einddatum biedt de mogelijkheid om de polemische grafiek van remonstranten en contra-remonstranten in het onderzoek te betrekken en aandacht te besteden aan het weer opnemen van de religieuze beeldsatire uit de 16de eeuw in de Bestandsjaren. Toch blijft zo'n einddatum willekeurig. De religieuze iconografie van het tijdperk der reformatie werd nog eeuwen na 1619 in Nederland gebruikt.⁵²

Noten

- ¹ Vooral de Luther-vieringen, zoals nog onlangs bij het 500-jarig geboortejaar van de reformator in 1983, hebben telkens aanleiding gegeven tot nieuwe studies op dit terrein: cat. tent. *Martin Luther und die Reformation in Deutschland*, Nürnberg (Germanisches Nationalmuseum), 1983; *Luther und die Folgen für die Kunst*, Kataloge der Hamburger Kunsthalle, München 1983; cat. tent. *Kunst der Reformationszeit*, Berlin (DDR), (Staatliche Museen), 1983; en tevens: 'Von der Macht der Bilder', Beiträge des C.I.H.A.-Kolloquiums *Kunst und Reformation*, Leipzig 1983.
- ² J. Roelink, 'Religiegeschiedenis 1470-1780', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 5, Nieuwe Tijd, Haarlem 1980, p. 436-443.
- ³ Cf. H. Maes, 'Luther had vele voorlopers, Over figuren en ideeën die de weg naar de Hervorming hebben helpen plaveien', in: *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen*, Gent 1976, p. 221-231.
- ⁴ H. A. Enno van Gelder, *Revolutionaire reformatie. De vestiging van de Gereformeerde kerk in de Nederlandsche gewesten, gedurende de eerste jaren van de opstand tegen Filips II, 1575-1585*, Amsterdam 1943. Zie verder: idem, *Erasmus, schilders en rederijkers. De religieuze crisis der 16e eeuw weerspiegeld in toneel- en schilderkunst*, Groningen 1959 (Patria 31); en idem, *De grote en de kleine reformatie der 16e eeuw*, Amsterdam 1955 (Meded. Ned. Akad. Wet. Letterk., N.R., XVIII, 9).
- ⁵ Cf. August Buck (ed.), 'Renaissance-Reformatie. Gegensätze und Gemeinsamkeiten'. *Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung* 5, Wiesbaden 1984. Zie ook: 'Renaissance en reformatie en de kunst in de Noordelijke Nederlanden', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 37 (1986).
- ⁶ George H. Williams, 'Studies in the Radical Reformation (1517-1618): A Bibliographical Survey of Research Since 1939', *Church History*, xxvii (1958), pp. 46-49, 124-160. Idem, *The Radical Reformation*, Philadelphia 1975-3.
- ⁷ Heinold Fast, *Der linke Flügel der Reformation*, Bremen 1962.
- ⁸ M. Dierickx, 'Le début de la Réforme catholique aux Pays-Bas', in: *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae*, dl. 2, Leuven 1967, pp. 139-162. M. G. Spiertz, 'Succes en falen van de katholieke reformatie', in: cat. tent. *Ketters en papen onder Filips II*, Utrecht (Rijksmuseum Het Catharijnenconvent) 1986, pp. 58-75.
- ⁹ J. B. Knipping, *De iconografie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden*, dl. 1-2, Hilversum 1939-40; Engelse editie: *The iconography of the Counter Reformation in the Netherlands. Heaven on earth*, (vert. E. Barrow) Nieuwkoop-Leiden 1974.
- ¹⁰ Christian Tümpel, 'Die Reformation und die Kunst der Niederlanden', in: *Luther und die Folgen für die Kunst*, o.c. (noot 1).
- ¹¹ Barbara Haeger, 'The prodigal son in sixteenth and seventeenth-century Netherlandish art: depictions of the parable and the evolution of a Catholic image', *Simiolus* 16 (1986), pp. 128-139. Idem, 'Cornelis Anthonisz's Representation of the Parable of the Prodigal Son: A Protestant Interpretation of the Biblical Text', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 37 (1986), pp. 133-151.
- ¹² K. G. Boon, 'Patientia dans les gravures de la Réforme aux Pays-Bas', *Revue de l'Art*, C.N.R.S. 1982, pp. 7-25.
- ¹³ K. G. Boon, 'Divers aspects de l'iconographie de la Pré-Réforme aux Pays-Bas', *Gazette des Beaux-Arts* 126 (1984), pp. 207-217 en ibidem, in *Gazette des Beaux-Arts* 127 (1985), pp. 1-14.
- ¹⁴ De termen prerformatie en reformatie ook bij: A. F. Mellink, Prerformatie en vroege reformatie 1517-1568, in: *AGN* VI Haarlem 1979, pp. 166-176. Zie ook: M. Venard, 'Réforme, Réformation, Préréforme, Contre-Réforme. Etude de vocabulaire chez les historiens récents de langue française', in: *Historiographie de la Réforme sous la direction de P. Joutard*, Parijs-Neuchatel-Montreal 1977, pp. 352-365.
- ¹⁵ W. Nijenhuis, 'Varianten binnen het Nederlandse Calvinisme in de zestiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976), pp. 358-373.
- ¹⁶ Gerhard Ebeling, 'Kirchengeschichte als Geschichte der Auslegung der Heiligen Schrift', idem, *Wort Gottes und Tradition*, Göttingen 1964, pp. 9 sq. Cf. J. A. Oosterbaan, 'De theologie en theorieën van geschiedenis en kerkgeschiedenis', *Doopsgezinde Bijdragen*, N.R. 7 (1981), pp. 31-51.
- ¹⁷ S. Groenveld, 'Het «doopsgezinde eigene» in historisch perspectief', *Doopsgezinde Bijdragen*, N.R. 7 (1981), pp. 11 en 12 wijst hierop voor de doperse historiografie.
- ¹⁸ Cf. C. Krahn, *Dutch Anabaptism. Origin, spread, life and thought (1450-1600)*, 's-Gravenhage 1968 en S. Groenveld e.a., *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980*, Zutphen 1980 en de daar vermelde literatuur.

- ¹⁹ R. P. Zijp, 'Spiritualisme in de 16de eeuw, een schets', in: cat. tent. *Ketters en papen*, o.c. (noot 8), pp. 77-82.
- ²⁰ Cf. C. Augustijn, 'Godsdienst in de zestiende eeuw' en J. Decavele, 'Ontstaan van de evangelische beweging en ontwikkeling van de protestantse kerkverbanden in de Nederlanden tot 1580', in: *Ketters en papen*, o.c. (noot 8), pp. 26-41 en 41-57.
- ²¹ M. G. Spiertz, 'Succes en falen van de katholieke reformatie', in: *Ketters en papen*, o.c. (noot 8), p. 73.
- ²² P. Denis, 'Le recours à l'écriture dans les Églises de la Réforme au xve siècle: exegèse de Mt 18:15-27 et pratique de la discipline', in: *Histoire de l'exegèse au XVIe siècle*, Genève 1978, pp. 286-298.
- ²³ L. E. Halking, *De l'inquisition à la tolérance et à la liberté religieuse*, Luik 1965.
- ²⁴ J. D. Tracy, 'Heresy law and centralization under Mary of Hungary: conflict between the Council of Holland and the Central Government of Charles V's placards', *Archiv für Reformationsgeschichte* 73 (1982), pp. 284-308. H. de Schepper, 'Ketterwetten van 1561-1564', in: *De periferie in het centrum. Opstellen door collegae aangeboden aan M.G. Spiertz*, Nijmegen 1986 (Nijmeegse Publicaties over de Nieuwe Geschiedenis 1), pp. 109-123. A. Duke, 'Salvation by coercion. The controversy surrounding the «Inquisition» in the Low Countries on the eve of the revolt', in: *Reformation, Principle and Practice. Essays in honour of A. G. Dickens*, Londen 1980, pp. 135-156.
- ²⁵ J. Duverger, 'Lutherse predicatie te Brussel en het proces tegen een aantal kunstenaars (april-juni 1527)', *Wetenschappelijke Tijdingen* 36 (1977), pp. 221-228, noemt het proces tegen Barend van Orley, die beschuldigd werd van het toestaan en bijwonen van een lutherse preek in zijn huis. Als hofschilder van landvoogdes Margaretha van Savoy kwam de schilder er genadig vanaf. Eén van de toehoorders bij de preek bleek in het bezit te zijn van een vermoedelijk Bazelse satirische voorstelling op de geestelijkheid. Een anti-katholieke voorstelling uit de omgeving van of door Van Orley wordt genoemd door K. G. Boon, o.c. (noot 13), 1985, pp. 1-7.
- ²⁶ Naar de rol van vrouwen in de religieuze ontwikkeling van de 16de eeuw is relatief weinig onderzoek gedaan. Zie: Sherrin Marshall Wyntjes, 'Women and Religious Choices in the Sixteenth Century Netherlands', *Archiv für Reformationsgeschichte* 75 (1984), pp. 276-289.
- ²⁷ I. H. van Eeghen, 'Een kettersche schilderij in 1534', *Oud-Holland* 57 (1940), pp. 108-109.
- ²⁸ Enkele voorbeelden hiervan zijn vermeld in de cat. tent. *Kunst voor de beeldenstorm*, Amsterdam (Rijksmuseum) 1986, cat.nr. 44, pp. 161-162 betreft de Kerkprediking door de Meester van de kerkprediking uit ca. 1530-35 en wordt in verband gebracht met een pamflet uit 1529 van Georg Pencz; bij cat.nr. 125, pp. 245-246 wordt geconstateerd dat het aanduiden van God door het tetragram door kunstenaars in de Nederlanden eerder voorkomt in een doperse houtsnede van Hans Weiditz, eveneens uit 1529; cat.nr. 53, pp. 170-171 betreft een gebrandschilderd ruitje uit 1527 met Christus voor de schaapskooi. Ook hier ligt een relatie met Duitse en Zwitserse voorstellingen sedert het begin van de 16de eeuw; zie ook Boon, o.c. (noot 12) 1982, pp. 7-8, waar een Leidse tekening in verband gebracht wordt met een houtsnede door Hans Holbein de jongere.
- ²⁹ *Kunst voor de beeldenstorm*, o.c. (noot 28), cat.nr. 40, pp. 155-157.
- ³⁰ *Kunst voor de beeldenstorm*, o.c. (noot 28), cat.nr. 152, pp. 273-275; Zie ook: Barbara Haeger, o.c. (noot 11), 1986.
- ³¹ De tekeningen zijn met vermelding van collectie afgebeeld en becommentarieerd in: Christian Tümpel, o.c. (noot 10); de tekeningen van de brede en smalle weg eveneens in: *Kunst voor de beeldenstorm*, o.c. (noot 28), cat.nr. 125, pp. 245-246. Kritiek op de geestelijkheid vindt men in talrijke voorstellingen na 1560. Cf. *Ketters en papen*, o.c. (noot 8), pp. 136-143 met vermelding van Gillis Mostaerts schilderij *De hooiwagen* en Pieter Aertsens *Het koninklijk gastmaal*.
- ³² R. P. Zijp, o.c. (noot 19), constateert dat het onderzoek naar het spiritualisme voortgezet moet worden. Dit geldt in het bijzonder voor de iconografie. Zo is er alle reden om een aantal ontwerptekeningen voor glasruitje door Dirck Crabeth uit ca. 1550-1555 in verband te brengen met het spiritualisme. In: *Kunst voor de beeldenstorm*, o.c. (noot 28), cat.nr. 240-241, pp. 359-361, gebeurde dit nog niet.
- ³³ Cf. *Index librorum prohibitorum... Cum appendice in Belgio ex mandato Regiae Cathol. Maiestatis confecta*, Antwerpen 1570.
- ³⁴ Cf. Cat. tent. *Het boek in Nederland in de 16de eeuw*, 's-Gravenhage, Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum, 1986, cat.no. 60, p. 81 met afbeelding van de houtsnede op de titelpagina en literatuur.
- ³⁵ Verg. het glasruitje met de voorstelling

- vermeld bij noot 28. Hoeveel voorstellingen met de schaapskooi er zijn geweest, is nog niet onderzocht. Het zijn er vermoedelijk vele geweest, zoals de gravure uit 1564 van Philip Galle naar Bruegel 'Ego sum ostium ovium', waarin boeren, rovers en krijgslieden trachten de schaapskooi binnen te dringen en o.m. een geestelijke probeert de schapen daaruit te roven. Afgebeeld in: Jaques Lavalleye, *Lucas van Leyden, Peter Bruegel L'Ancien*, z.p. 1966, p. 142. Een katholieke variant is het schilderij *Filips II als de deurwachter* (derde kwart 16de eeuw) in de collectie van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten te Brussel (inv.nr. 7576); besproken door Fr. Popelier in *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België* (1969), 3-4, pp. 121-138. Het *Tafereel ofte Proef-steen wie op dese werelt na Gode leven is* een gravure met anti-katholieke strekking (derde kwart 16de eeuw); afgebeeld en beschreven in *Ketters en papen, o.c.* (noot 8), pp. 142-143.
- ³⁶ Zie R. P. Zijp (red.), cat. tent. *Geloof en Satire Anno 1600*, Utrecht (Rijksmuseum Het Catharijneconvent) 1981, pp. 4-14 (inleiding) en passim.
- ³⁷ De prenten bevinden zich in de Staatliche Museen zu Berlin (DDR) onder inv.nr. 373/376-1980. Men kan ze in verband brengen met een Duitse prent, afgebeeld in A. G. Dickens, *De Contra-Reformatie*, (vert. S. L. Verheus), Baarn 1971, p. 35. De besproken versie heeft wellicht tot voorbeeld gediend van een uitgave uit de tweede helft van de 17de eeuw in de collectie van Museum Amstelkring te Amsterdam, cat.nr. 803.
- ³⁸ Anonieme gravure in de collectie van het Historisch Museum, Rotterdam (Stichting Atlas van Stolk) uit 1572.
- ³⁹ Anonieme gravure in de collectie van het Historisch Museum, Rotterdam (Stichting Atlas van Stolk, nr. 409) met jaartal 1569. Aan deze voorstelling is een eveneens anonieme en niet gedateerde zeer grote gravure (ca. 40 x 95 cm) in de collectie van de Bryn Mawr College Library, Bryn Mawr, Pennsylvania (U.S.A.) verwant. Alva zit in de hellemond op de *Consilien, Decreten, Decretalen Clementine Extravagantes*. Voor hem de geketende gewesten, die door Spaanse soldaten beroofd en gemarteld worden. Rechts bisschop Sonnius met de molensteen van de inquisitie en een predikende monnik met een Rochusbeeld. In de lucht een groepje geestelijken in diergedaante. Zij zingen: *Martini Lutheri fraudes damnarunt Christiani. Lupus voravit oves. Rex Catholicus regnat vivus. Missus Dux Alva spes nostra. Alleluia*. Politiek, economie en religie vormen het thema van een aan Maarten de Vos toegeschreven tekening met de titel *In thiam pontificiam tyrannidis romanae* in de collectie van het Historisch Museum, Rotterdam (Stichting Atlas van Stolk, nr. 343). Cf. cat. tent. *Willem van Oranje. Om vrijheid van geweten*, Amsterdam (Rijksmuseum), 1984, cat.nr. B 16, pp. 42-43.
- ⁴⁰ Alastair Duke, 'The ambivalent face of Calvinism in the Netherlands, 1541-1618', in: Menna Prestwich (ed.), *International Calvinism 1541-1715*, Oxford 1985, pp. 109-134.
- ⁴¹ Een voorbeeld van deze predikingsiconografie is het schilderij *Christus predikend in een kerk* door Cornelis van Dalem en Jan van Wechelen, ca. 1560, in de collectie van het Rijksmuseum Amsterdam; *All the paintings of the Rijksmuseum in Amsterdam*, Amsterdam-Maarssen 1976, inv.nr. A 1991 (p. 187). Voor een commentaar: C. Augustijn, *Godsdienst in de 16de eeuw, o.c.* (noot 26).
- ⁴² Het altaarstuk bevindt zich in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen, cat.nr. 576. Cf. J. Vervaeke, 'Catalogus van de altaarstukken uit de Onze-Lieve-Vrouwe-kerk van Antwerpen en bewaard in het Koninklijk Museum', *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten* (1976), pp. 197-245, vooral pp. 219-221.
- ⁴³ Men heeft dit streven van Joris naar illustraties wel in verband gebracht met zijn beroep van glasschilder. Ook op latere leeftijd schilderde Joris graag. Er worden verschillende tekeningen aan hem toegeschreven. Cf. H. Koegler, 'David Joris als Künstler', *Jahresberichte der öffentlichen Kunstsammlung Basel* (1928-1930), pp. 157-201. Het bekende portret van Joris in Bazel is onlangs een zelfportret van hem genoemd; Cf. cat. tent. *Heinrich Aldegrever und die Bildnisse der Wiedertäufer*, Münster (Westfälisches Landesmuseum) 1985, p. 164. De behoefte aan illustraties in Joris' werk kan men eveneens in verband brengen met zijn belangstelling voor zeer fraaie boeken.
- ⁴⁴ A. Hamilton, 'From familism to pietism. The fortunes of Pieter van der Borch's biblical illustrations and Hiël's commentaries from 1584 to 1717', *Quaerendo* 11 (1981), pp. 243-286.
- ⁴⁵ Een zeer venijnige aanval op de rooms-katholieke sacramenten is de bekende ets door Marcus Gheerarts uit 1566 *Allegorie op de beeldenstorm* in het British Museum. Deze is afgebeeld in *Kunst voor de beeldenstorm, o.c.* (noot 28), p. 64, fig. 18. Op het monnikshoofd

worden de sacramenten geridiculiseerd op zo'n wijze dat de monnik niet kan zien, noch kan horen of spreken. De hier als afbeelding opgenomen houtsnede is veel grover van toon, maar kende vermoedelijk een grotere oplage. Hierboven bespraken wij al werk van Jan Swart en Cornelis Anthonisz. met de lutherse sacramentsopvatting. Zie voor een weergave van de calvinistische sacramentsleer de dubbel-gravure *Afbeeldinghe Vande Roomsche Kerkcke en TFvndament deser Kercke is Christvs*, weergegeven in: R. P. Zijp, 'Protestants Kerkinterieur, 16de-19de eeuw', cat. tent. Utrecht (Rijksmuseum Het Catharijneconvent) 1986, p. 12, afb. 2. De rooms-katholieke sacramentsopvatting is in de contra-reformatische kunst ruim aanwezig. Cf. een bespreking van een op een Italiaanse gravure gebaseerd schilderij 'De katholieke kerk en haar genadeleer' door P. Dirkse in: *Geloof en Satire*, o.c. (noot 36), pp. 20-25.

⁴⁶ Ernst Ullmann, 'Kunst der Reformationszeit', in: *Kunst der Reformationszeit*, o.c. (noot 1), p. 18.

⁴⁷ Cf. *Kunst der Reformationszeit*, o.c. (noot 1), cat.nr. E 52.3, pp. 357-360. Zie ook: A. Duke en J. Fletcher, 'A Late Medieval Theme with an Evangelical Slant: Holbein the Younger's Allegory of the Old and New Testaments and the Problem of Its Patron', *Archif für Reformationsgeschichte* 76 (1985), pp. 305-310.

⁴⁸ Ph. Schmidt, *Die Illustration der Lutherbibel, 1522-1700*, Basel 1962; Wilco C. Poortman, *Bijbel en prent*, dl. 1 en 2, 's-Gravenhage 1983 en 1986.

⁴⁹ Harald Olbrich, 'Calvinistische Vorstellungen vom Sinn der Bilder', *Von der Macht der Bilder*, o.c. (noot 1), pp. 361-367.

⁵⁰ Voorstellingen van de Tien Geboden werden in de tijd van de Republiek de kenmerkende decoratie van het calvinistische kerkinterieur. Zij komen eveneens voor in de prentkunst en de volkskunst. Zie voor de Doop van de Kamerling: H. L. M. Defoer, 'Rembrandt van Rijn, de doop van de kamerling', *Oud Holland* 91 (1977), pp. 2-28.

⁵¹ Hans L. C. Jaffé, 'Reformatorisches in der Kunst des «Stijl»', in: *Von der Macht der Bilder*, o.c. (noot 1), pp. 457-459.

⁵² Er zijn verschillende voorbeelden van dit doorwerken. Zo vormden Cranachs houtsneden van de Passional Christi und Antichristi in 1853 in Utrecht het voorbeeld van een polemisch blad in de strijd om het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland. Het blad bevindt zich in het Historisch Museum,

Rotterdam (Stichting Atlas van Stolk). Ook in Bismarcks *Kulturkampf* werd het voorbeeld gebruikt. Een uitgave van 1874 gaf aanleiding tot een briefwisseling tussen Pius IX en keizer Wilhelm I. Zie Herbert Zschelletschy, 'Von der Lebenskraft Reformatorischer Kampfbildmotive', in: *Von der Macht der Bilder*, o.c. (noot 1), pp. 446-457.